

УДК 340:323.281«1929/1932»

Д.А. Пащенко
аспірант кафедри теорії права та держави
Університет державної фіскальної служби України

Нормативно-правова база та практика масових виселень в Україні (1929–1932 рр.)

У статті проаналізована нормативно-правова база та практика масових виселень в Україні. Встановлені різновиди виселень за судовим вироком та інструкції щодо механізму застосування цих репресій.

Ключові слова: Кримінальний кодекс, адміністративно-територіальні одиниці, репресії, нормативно-правова база.

Д.А. Пащенко
аспірант кафедри теорії права і господарства
Університет государственной фискальной службы Украины

Нормативно-правовая база и практика массовых выселений в Украине (1929–1932 гг.)

В статье сделан анализ нормативно-правовой базы и практики массовых выселений в Украине. Определены виды выселений по судебным решениям и инструкции относительно механизма применения этих репрессий.

Ключевые слова: Уголовный кодекс, административно-территориальные единицы, репрессии, нормативно-правовая база.

D.A. Pashchenko
Ph.d. student of chamber of theory of law and state
University of fiscal Service of Ukraine

Regulatory framework that practice mass evictions in Ukraine (1929–1932)

The article analyzes the regulatory framework and the practice of mass evictions in Ukraine. Installed types of evictions for the verdict and instructions regarding the mechanism of repression.

Keywords: Criminal Code, administrative units, repression, legal framework.

Постановка проблеми

Проблема, яка розглядається, є актуальною з кількох причин. По-перше, аналіз нормативно-правової бази надає можливість висвітлити політику радянського уряду і комуністичної партії Радянського

Союзу щодо режимних територій у 20–30-х роках ХХ ст. По-друге, звернення до історичного досвіду, вивчення та засвоєння уроків минулого, в тому числі і практики ізоляційних заходів у місцевостях, що отримали статус режимних, як і ана-

ліз відповідної регламентної нормативно-правової бази, сприятиме уникненню можливих помилок у цій складній справі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

На сьогодні у науковій літературі важко знайти інформацію про режимні території та аналітику щодо застосування відповідних обмежувально-ізоляційних заходів, які розповсюджувалися на громадян Радянського Союзу. Окремі фрагментарні згадки зустрічаються у дослідженнях, присвячених історико-правовим аспектам процесу паспортизації в СРСР, проблемам функціонування певних адміністративно-правових режимів. Крім того, в деяких наукових розвідках зазначена проблема побіжно обкреслюється в контексті аналізу діяльності тоталітарної системи. Проте питання нормативно-правової бази та практика масових виселень в Україні (1929–1932 рр.) не знайшло належного висвітлення.

Не вирішеними раніше частини загальної проблеми залишається нормативно-правова база та практика масових виселень в Україні та визначення виселень за судовим вироком та інструкції щодо механізму застосування цих репресій.

Формулювання цілей статті

Метою статті є висвітлення та аналіз нормативно-правової бази, а також практики масових виселень в Україні у зазначений період.

Виклад основного матеріалу дослідження

На рубежі 20–30 рр. ХХ ст. відбувалася еволюція нормативно-правової бази, що регламентувала заборонно-обмежувальні заходи стосовно різних категорій громадян, визнаних державою соціально-небезпечними, і стала підґрунтям для організації масштабних репресій проти селянства.

Подолання хлібозаготівельної кризи, курс на суцільну колективізацію села супроводжувалися так званим розкуркуленням, здійснюваним надзвичайними методами.

Не вдаючись до аналізу всіх передумов та нюансів розгортання масштабних акцій проти селянства, слід підкреслити, що вони були не спонтанними, а добре підготовленими й централізованими. Готувалися до наступу на селянство і в УРСР.

Ухвала Політбюро ЦК КП(б)У про складання списків господарств на «виселення» вийшла ще 5 липня 1929 р. Пізніше, упродовж літа-осені того ж року, республіканські партійні органи неодноразово обговорювали питання щодо «виселення за межі України куркульських та поміщицьких родин» [1, арк. 20, 116].

Проект постанови «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» був затверджений 30 січня 1930 р. Усі, хто підлягав розкуркуленню, в тому числі й члени селянських родин, поділялися на три категорії. Міцних господарів, віднесених до першої (52 тис. дворів), очікували арешти, заслання до таборів і навіть розстріл, а їхніх родичів – депортації; родини другої категорії (112 тис. господарств) – також заслання у віддалені місцевості СРСР; третьої – видалення із власних домівок і розселення за межами рідних сіл. Критерії цієї стратифікації були дуже розмиті, що створювало підґрунтя для свавілля каральних органів, яким доручалося реалізовувати ці заходи.

Суттєвим доповненням до згаданого документа стала інша постанова ЦВК та РНК СРСР від 1 лютого 1930 р. «Про заходи зі зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і боротьби з куркульством», яка конкретизувала заходи щодо селян, віднесених до третьої категорії. Зокрема, в ній надавалося безпрецедентне право місцевим органам влади – крайовим (обласним) виконавчим комітетам – застосовувати всі «необхідні заходи боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів і виселення їх з меж окремих районів і країв (областей)».

1 лютого 1930 р. вийшла постанова ЦВК та РНК СРСР «Про заходи зі зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарств в районах суцільної боротьби

з куркульством» [2, с. 360], яка надавала крайовим (обласним) виконавчим комітетам право застосовувати у цих місцевостях всі «необхідні заходи боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів і виселення їх з меж окремих районів і країв (областей)». У такий спосіб уперше було «узаконене» масове позасудове покарання членів селянських родин, зокрема і шляхом примусового видалення з власних домівок.

4 лютого 1930 р. вищій законодавчий та виконавчий органи СРСР видали відповідну секретну інструкцію [3, с. 174], у якій визначалась обов'язкова кількість «куркулів», які мали бути виселені: 3–5% від загальної кількості селянських господарств у межах конкретної адміністративно-територіальної одиниці.

Диференціювання селянських родин віддавалося на розсуд місцевих активістів, об'єднаних у бідняцько-наймитських комітетах, функції яких взагалі не були чітко виписані.

Порядок розселення селянських господарств третьої категорії мали встановлювати окрвиконкоми. Утім, процедури, виписані в документах, на місцях мало хто дотримувався. Здебільшого перший етап репресій селянських родин здійснювався силами місцевого партійного, комсомольського та комнезамівського активу. Завжди відбувалася конфіскація, а також виселення усіх без винятку членів хліборобської родини з помешкання.

Серед усіх репресованих селян більшість становили ті, які виселялися за межі села: по СРСР 400–450 тис. родин (близько 2 млн. селян), починаючи від квітня 1930 р., були виселені за так званою «третьою категорією» [4, с. 154]. Їх розселяли в межах району або сільради на нових позаколгоспних землях, у так званих «виселках».

За облаштування селян з третьої категорії, переселених у межах однієї місцевості, зазвичай відповідала тамтешня адміністрація. Крайові та обласні органи самі розробляли положення про спеціальні селища «куркулів», принципи функціонування землеробської общини (артілі), їхні права та обов'язки. Крім того, до

справи облаштування селянських родин третьої категорії долучився Наркомзем УРСР, який 21 листопада 1930 р. підготував спеціальний обіжник із цього питання. У ньому дублювалася більшість приписів щодо «переселенських виселків», а також чітко зазначалося, що селян треба наділяти землею «за мінімальними споживчими нормами» на відокремлених ділянках, на найдальших і незручних для сільськогосподарського використання землях, розрахованих на спільне проживання 10–20 господарств [5, с. 248].

Вже на початку 1931 р. після короткої паузи тоталітарний режим пішов на друге коло масових примусових виселень. Радянська держава у лютому надала крайовим та обласним виконкомом, урядам союзних і автономних республік право виселення селянських родин із меж районів суцільної колективізації. Відтепер внутрішньокрайові переселення скасовувалися не лише для другої, а й третьої категорії селянських родин. Тим, кому до часу «пощастило» обмежитися видаленням за межі села, згодом довелося виїжджати у віддалені місцевості СРСР [6, с. 107].

Отже, під час проведення колективізації право застосовувати режимно-обмежувальні заходи до селян надавалося не лише спеціальним судовим чи позасудовим органам, а й місцевій адміністрації, що свідчило про перетворення цих заходів у повсякденну каральну практику.

Як уже зазначалося, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років з розширенням масштабів репресій та кола суб'єктів відбувалася подальша еволюція законодавства та удосконалення практики позасудових репресій.

У зв'язку з проведенням районування 4 листопада 1929 р. вийшов наказ ОДПУ з оголошенням міст і місцевостей, у яких заборонялося проживання особам, висланим в адміністративному порядку. Це були так звані «мінус 6 пунктів», визначених наказом ОДПУ № 172 ще у 1924 р., а також території областей та воєнних округів: 1) Москва і Московська область, 2) Ленінград і Ленінградська область, 3) Ростов-на-Дону і Північно-Кавказький край,

4) Харків і Харківський округ, 5) Київ і Київський округ і 6) Одеса і Одеський округ з заборonoю, крім того, проживання в залежності від певної примітки в постанові Особливої наради [7].

10 січня 1930 р. була ухвалена постанова ВЦВК і РНК РРФСР «Про вислання та заслання, що застосовується за судовими вироками». Визначалися два види вислання за судовим вироком: а) видалення тільки з однієї місцевості і б) кваліфіковане (із заборonoю проживання в певних місцевостях, визначених у спеціальному переліку) і два види заслання (просте і в поєднанні з примусовими роботами). Якщо максимальний строк судового вислання обмежувався 5 роками, то строк заслання міг тривати до 10 років.

Звичайне вислання (п. «а») могло застосовуватися як основна міра «соціального захисту» у разі засудження за будь-який злочин, що за чинним Кримінальним кодексом передбачав санкцію у вигляді позбавлення волі на строк до одного року. Таке покарання призналося у випадку, коли суд визнавав, що «з метою охорони громадського порядку та відповідного впливу на засудженого, доцільним і достатнім стане його усунення з середовища, в якому він перебував».

Як додаткова міра, виселення на строк від одного року могло застосовуватися судом на підставі ст. 23 Кримінального кодексу РРФСР (ст. 21 КК УРСР). При цьому суд забороняв засудженому проживання на території певного округу, автономної області чи автономної республіки, яка не мала окружного поділу. Від суду залежало, чи забороняти, чи ні особі, яка висилалася, проживання в окремих місцевостях за особливим списком (режимні місцевості) НКВС РРФСР за погодженням з НКЮ РРФСР.

Виконання вироку про вислання здійснювалося через місцевий адміністративний орган, якому суд надсилав копію вироку. Від засудженого при оголошенні вироку відбиралася підписка про те, що він зобов'язується виїхати з місцевості, проживання в якій йому заборонено, у тижневий термін після набрання вироком закон-

ної сили і не повертатися до неї упродовж визначеного вироком строку. Висланий мав право проживати за своїми особистими документами в усіх інших місцевостях на власний розсуд і там не підлягав будь-яким видам реєстрації та нагляду.

У разі засудження до вислання із заборonoю проживання в окремих місцевостях також відбиралася підписка-зобов'язання не повертатися туди упродовж всього строку покарання. У разі порушення такої підписки, а також проживання в заборонених місцевостях винні підлягали переслідуванню за 1 ч. ст. 82 Кримінального кодексу РРФСР (ст. 78 КК УРСР), причому визначена судом за цією статтею міра «соціального захисту» в строк вислання не зараховувалася. З моменту виходу цієї постанови всі раніше видані інструкції про порядок вислання та заслання за судовим вироком скасовувалися [8, с. 79-82].

На виконання постанови про вислання за судовим вироком наказом ОДПУ № 19/10 від 11 січня 1930 р. на місяця доводилася інструкція щодо механізму застосування цієї репресії, ухваленій рішенням позасудового органу – Особливої наради при ОДПУ відповідно до ст. «Положення про права ОДПУ у частині вислання та заслання» (див. наказ № 172 от 2 квітня 1924 р.). У перших двох пунктах «а» і «б», як і в постанові ВЦВК і РНК РСФРР, подавалося роз'яснення змісту та процедури таких видів адміністративного покарання, як вислання з певної місцевості з наступною заборonoю проживання там і в деяких інших місцевостях, але вже на строк до трьох років. Передусім зазначалося, що це слід розуміти, як видалення з тієї місцевості, де проживала особа, яка висилалася, із заборonoю проживати там на строк до трьох років. Далі доволі плутано викладалася процедура виконання, яку слід було розуміти наступним чином: а) особу, стосовно якої було ухвалене відповідне рішення, змушували підписати заздалегідь підготовлене для неї «зобов'язання», як правило, упродовж тижня виїхати з тієї місцевості, де їй було заборонено проживати. Окремою ремаркою підкреслювалося, що цей строк може бути скорочений

до одного дня. Зокрема зазначалося: «Ні-
якими іншими правовими обмеженнями,
так само як і обмеженнями вільного пере-
сунання і проживання поза забороненою
місцевістю, вислана особа не підлягає».
На відміну від згаданих осіб, іншій кате-
горії примусово видалених, про яку йшло-
ся нижче в Інструкції у пункті «б», окрім
місцевості, звідки вона була виселена, за-
боронялося проживати у низці населених
пунктів, перелічених у додатку до доку-
мента. Такий захід, як адмінвигнання мав
два види: а) вигнання з заборонаю прожи-
вання у шести населених пунктах («мінус
б») і понад це – з заборонаю проживання в
прикордонних округах (губерніях) або без
такого; б) вигнання з місцевостей відпо-
відно до п. «а» і «б», але з прикріпленням
до певного населеного пункту на строк до
3-х років [9].

Для осіб, згаданих у п. «а» та «б», не пе-
редбачалося відповідного контролю з боку
ОДПУ – ні т.зв. «гласного контролю», ані
«агентурного спостереження». З'являтися
на регулярну реєстрацію зобов'язувалися
тільки ті, хто вислався з прикріпленням
до певної місцевості або засилявся у від-
даленні райони СРСР.

На порушників цієї відомчої директиви
про адміністративне покарання, так само,
як і у випадку судового вироку, очікувала
вже кримінальна відповідальність. У до-
датку подавалися списки місцевостей, де
заборонялося проживання тим, хто був ви-
далений з обмеженням в'їзду до певних
місцевостей (як загальносоюзних, так і
по окремих республіках): Московська, Ле-
нінградська області, Північнокавказький
край і Дагестан, Харківський, Київський
та Одеський військові округи; по РРФСР
– додатково всі прикордонні округи та всі
центральні округи областей, країв і авто-
номних республік, по БРСР – територія
Білоруського військового округу, по Турк-
менській РСР – міста Ашхабад, Кирки,
Мерв та їхні округи; а також уся територія
Української, Узбецької, Таджикиської РСР і
Каракалпацька АРСР [9].

На тлі посилення репресивної складової
на перший погляд дещо дивно виглядали
заяви влади про пом'якшення дискримі-

наційних заходів. 22 березня 1930 р. ЦВК
і РНК СРСР видали постанову «Про усу-
нення порушень виборчого законодавства
Союзу РСР». ЦВК союзних республік за-
пропоновано негайно створити спеціальні
комісії для встановлення випадків непра-
вильного позбавлення громадян вибор-
чих прав та протиправного застосування
додаткових обмежень у формі виселення
з міст [10]. Насправді ці кроки мали декла-
ративний характер і практично не вплину-
ли на загальне репресивне спрямування
політики радянської влади.

У період з 1929 р. – до початку 1932 р.
здійснювалися заходи з «очищення при-
кордонної смуги шляхом видалення звід-
ти «непевних» та «підозрілих» категорій
осіб.

У протоколі засідання Президії ЦВК
СРСР від 17 липня 1929 р. зафіксовано:
«Доповнити ст. 13 положення про охоро-
ну державних кордонів СРСР приміткою
такого змісту: «Особи, які в'їхали й по-
селилися в межах 7 ½ км смуги СРСР без
спеціальних на те дозволів, підлягають
видаленню з меж вказаної прикордонної
смуги органами ОДПУ в адміністративно-
му порядку» [11, арк. 94-98].

З прикордонних районів масово виселя-
ли ті категорії місцевих мешканців, яких
радянська влада вважала «неблагонадійни-
ми» чи «шкідливими». За даними вітчиз-
няного дослідника І. Винниченка, прикор-
донні загони на території УРСР упродовж
1930 р. вилучили з прикордонної смуги
4906 осіб, серед яких значну кількість ста-
новив «куркульський елемент» [12, с. 24].

З 22 квітня 1931 р. особи, хоча б раз ви-
слані з прикордонних районів, назавжди
втрачали право на постійне проживання в
них без відповідного попереднього дозволу
ОДПУ навіть у тому випадку, якщо термін
виселення вичерпався. Це дискримінацій-
не обмеження того дня було зафіксоване у
наказі ОДПУ № 196/120 «Про заборону
в'їзду у прикордонні райони тимчасово і на
постійне проживання всім [раніше] висла-
ним в адміністративному порядку». Вка-
зана категорія громадян у разі порушення
цього припису видалялася у примусовому
порядку упродовж 10 днів [11, арк. 97].

13 грудня 1931 р. була ухвалена постановою РНК СРСР, відповідно до якої упродовж наступного півріччя передбачалося здійснити чергове «очищення» прикордонної смуги від «куркульських, антирадянських, ворожих та соціально-чужих елементів», зокрема й на ділянці, що межувала з Польщею. Замість видалених осіб наказувалося заселити цю місцевість «надійними, перевіреними та нейтральними елементами», здійснюючи при цьому ретельний контроль, аби до новостворених колгоспів не «проникли антирадянські елементи» [11, арк. 94]. На виконання союзної постанови РНК УРСР 15 січня 1932 р. відреагував своєю ухвалою «Про господарське та політичне зміцнення прикордонної смуги», у якій конкретизував зону проведення відповідних заходів: «у всіх районах першої зони і додатково – у найбільш засмічених і важливих у політичному відношенні наступних 10 районах другої зони: Н[овоград]-Волинському, Мархлевському, Шепетівському, Антонинському, Красилівському, Проскурівському, Дунаєвському, Китайгородському, Томашпільському, Бірзульському» [11, арк. 95].

Ці та інші рішення, як і практичні заходи радянської влади, чітко вказували на її наміри у справі санації особливої зони у радянському прикордонні. Втім, керівництво держави намагалося не лише означити, а й інші місцевості, «очистити» від осіб, які позиціонувалися як політичні опоненти.

Карально-репресивні органи стали слухняним знаряддям втілення цього курсу, створюючи відомчі інструкції, які регламентували виконання політичних рішень і в юридичній площині прописували ці заходи. У ті часи тривало унормування та розширення режимних місцевостей, зокрема й заборонених для проживання виселених і деяких інших категорій осіб.

Іманентною ознакою цього та пізнішого періодів розвитку радянського права,

зокрема й у сфері застосування інституту видалення/визнання як у судовому, так і позасудовому порядку, стало впровадження принципу об'єктивного ставлення у провину, за яким кримінальна відповідальність або позасудове покарання у вигляді вислання обґрунтовувалося не реальною провинною тієї чи іншої особи, а суб'єктивною оцінкою, надуманою мотивацією – «причетністю до злочинного середовища», міркуваннями «політичної доцільності».

Окрім цього, більшовицький режим вдався до репресивних заходів у вигляді вислання великої кількості селян за межі рідних сіл, що взагалі не підпадало ані під судову форму покарання, ні під аналогічні заходи, які у протиправний спосіб застосовувалися в адміністративному порядку. Слід наголосити, що дотепер ані історики, ні юристи не знайшли належного визначення, яке вписувало б цю практику в існуючу юридичну (більшовицьку) систему.

Втім, сталінський режим вважав і ці заходи недостатньо ефективними у справі глобального очищення суспільства від дійсних та уявних політичних опонентів. Тому на рубежі 1920–1930-х років тривала підготовка до радикальніших і масштабніших новацій у цій справі, зокрема створення надійних перешкод для вільного пересування в межах країни, режимних обмежень через запровадження паспортної системи.

Висновки

Таким чином, на підставі аналізу наукової літератури та архівних джерел встановлено нормативно-правову базу, яка регламентувала політику радянського уряду і комуністичної партії Радянського Союзу щодо режимних територій у 20–30-х роках ХХ ст. Крім того, доведено, що вивчення та засвоєння уроків минулого, в тому числі і практики ізоляційних заходів у місцевостях, що отримали статус режимних, сприятиме уникненню деяких помилок у цій складній на сьогодні справі.

Література

1. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 7.
2. Кульчицький С.В. Суцільна колективізація українського села // Голод 1932–1933 років в

Україні: причини та наслідки [Текст] : наукове видання / Ред. В.А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2003. – 888 с.

3. Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание, 1927–1939 : Док. и материалы: В 5 т. / Гл. ред. совет: Данилов В., Маннинг В., Виола Л. и др.; Сост. : Ивницкий Н. (отв.), Кудюкина М., Хандурина Е. и др. М. : РОССПЭН, 2000. – Т. 2: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. – 927 с.

4. Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 1930-е годы / Олег Витальевич Хлевнюк. – М. : РОССПЭН, 1996. – 294, [1] с., [4] л. : ил.

5. Колективізація і голод на Україні, 1929–1933 : Збірник документів і матеріалів / НАН України. Інститут історії України / [Упор. Г.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна / Редкол. С.В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1992. – 732 с.

6. Вронська Тамара. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.) / Тамара Вронская. – К.: Темпора, 2013. – 624 с.: іл.

7. Зима В.Ф. Человек и власть в СССР в 1920–1930-е годы: политика репрессий / В.Ф. Зима. – М.: Ин-тут истории, 2010. – 238 с.

8. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета и постановлений Правительства РСФСР. – Т. 2 : 1929–1939 гг. – М., 1959. – 496 с.

9. Полян П. География несвободы: об инфраструктуре депортаций и советской режимности // Демоскоп. – № 651-652, 24 августа – 6 сентября 2015 г. / [Электронный ресурс]. – Режим доступа : 5/0651/analit04.php

10. Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республ. – 1930. – № 19. – Ст. 212.

11. ГДА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 27 (1951 р.). – Спр. 5.

12. Винниченко І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / Ігор Винниченко. – К. : Рада, 1994. – 126 с.